

Moszkvát megalázták a szövetségesei

Igor Dmitrov és Viktor Alksznysz beszélgetése

*Harminc évvel ezelőtt a Szovjetunió polgárainak többsége a szövetség megőrzésére voksolt. Miért omlott mégis össze az ország, s miként ágyazott meg a szeparatizmusnak Gorbacsov, s vele együtt Jelcin?*¹

1991. március 17-én népszavazást tartottak a Szovjetunió sorsáról.² A választópolgárok többsége egyértelműen arra voksolt, hogy szükség van a szövetségre mint egyenjogú, szuverén köztársaságok megújított föderációjára, amelyben teljes mértékben garantálják bármely nemzetiségű ember jogait és szabadságát. Ugyanakkor a szövetségi köztársaságok egy részének vezetése bojkottálta a referendumot, lényegében nyíltan irányt véve a kilépés felé. Ez azonban nem akadályozta a központi irányítást abban, hogy részlegesen ott is szavazást tartsanak a kedvezőbb eredmény érdekében. Miért hunyt szemet Moszkva a köztársasági vezetők magatartása és az Unió elleni agitálása felett? Miért kellett a kérdést ilyen nehézkesen megfogalmazni? Miért reagált a Kreml olyan különösen a népszavazás eredményére? Miért nem segítette a népakarat kifejezésének legmagasabb formája az ország megőrzését, amely néhány hónappal később összeomlott? Erről beszélt Igor Dmitrovnak, a Lenta.ru³ újságírójának Viktor Alksznysz,⁴ a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának⁵ küldötte, aki a Szovjetunió Népi Küldötteinek Gyűlése⁶ legnagyobb, a Szovjetunió megőrzéséért fellépő „Szövetség” frakcióvezetője volt, s akit ellenfelei maguk között Fekete ezredesként emlegettek.⁷

*

Igor Dmitrov: Milyen volt a politikai helyzet a Szovjetunióban, amikor elfogadták a határozatot a referendumról? Miért volt rá szükség?

Viktor Alksznysz: Egyáltalán nem volt rá szükség. Felléptem a népszavazás megtartása ellen, mert Gorbacsov⁸ egyszerűen csak demonstrálni akarta, hogy ő nyugodt a Szövetség sorsa felől, és ennek alátámasztására kell a referendum. De ugyan mi akadályozta

abban, hogy szavazás nélkül is megtegye az intézkedéseket az ország szétesésének megelőzésére? Semmi. Félt magára vállalni az ország megmentésének felelősségét. Ő irányította a Legfelsőbb Tanácsot, amely döntést hozhatott volna a rendkívüli állapot bevezetéséről. Rendelkezésére álltak a legfelsőbb parancsnoknak az ország rendjének helyreállítására vonatkozó utasítását végrehajtani kész fegyveres szervezetek. De nem vállalta fel. Félt.

Igor Dmitrov: Mitől félt?

Viktor Alksznyisz: A felelősségtől. Ezért találta ki ezt a tréfát – a népszavazást –, amely lényegében negatív szerepet játszott a Szovjetunió megsemmisítésében. Az a helyzet, hogy Gorbacsov gyakorlatilag kétséget támasztott az 1922-es szövetségi megállapodás iránt azzal, hogy bedobta „a megújított Szövetség” ködös gondolatát, aztán referendum elé vitte, közben állandóan azt hangoztatta, hogy új szövetségi szerződést kell kötni.⁹ Emlékeztetni kell itt egy jogi összefüggésre: az uniószerződés alapján létrehozott állam szerződéses konföderáció, föderáció viszont alkotmány alapján jön létre.

Világos volt, hogy a köztársaságok egy része nem fog részt venni a referendumon. Így történt, hogy miután nem vettek részt a népszavazáson, mintha már ki is léptek volna a Szovjetunió keretei közül. Valójában azzal, hogy nem vettek részt, egy újabb érvet kaptak ehhez.

Továbbá, minthogy a törvény a népszavazást a népakarat legmagasabb szintű megnyilvánulásaként ismerte el, a döntést végre kellett volna hajtani. De vajon a szavazás másnapján Gorbacsov kinyilvánította-e, hogy a nép a Szovjetunió megőrzése mellett döntött, és ennek nyomán egy sor intézkedést hoz? Ha így történt volna, akkor elismertem volna, hogy nem volt igazam. De keserűségemre, igazam lett. Gorbacsov a referendum eredménye nyomán semmilyen intézkedést nem tett. Csak konstataulta, hogy a szövetségi köztársaságok egy része lényegében kivált a Szovjetunióból.

Igor Dmitrov: Miért fogalmazták meg ilyen zavarosan a népszavazás kérdését? Már a kortársak is bírálták kétértelmű voltát. Miért nem lehetett egyszerűen azt kérdezni: „Szükségesnek tartja-e a Szovjetunió megőrzését?”¹⁰

Viktor Alksznyisz: Természetesen, a referendum kérdését egyeztetették Gorbacsovval. Ő viszont a ködösítésben volt érdekelt. Azt

gondolom, abban reménykedett, hogy a népszavazás kudarcot vall: no lám, láthatjátok – a voksolás eredménye nem lett kielégítő, tehát fel kell oszlatni a Szövetséget. Gorbacsov nem akart felelősséget vállalni az ország megőrzéséért, mert félt. Mint mondtam, ebben a helyzetben nem volt szükség népszavazás megtartására, cselekedni kellett volna, meg kellett volna menteni az országot.

Igor Dmitrov: Eleinte szóba került, hogy szavazásra tesznek fel más kérdéseket is. Például a föld magántulajdonáról. A végén miért csak egy ügy maradt?

Viktor Alksznjisz: Mert abban a helyzetben a legfontosabb feladat volt az ország megőrzése. Abban az időszakban, a Szovjetunió Népi Küldötteinek Gyűlésének szónoki emelvényéről arról beszéltem, nekünk most az a fő, hogy egyben tartsuk az országot, megőrizzük határait, és amikor ezt a feladatot megoldottuk, ráérünk dönteni a földről, a piaci reformokról és a többiről. De az ország összeomlásának körülményei között általában is lehetetlen bármilyen kérdésre érvényes felelet adni.

Figyelje meg, hogy Kína mennyivel bölcsebben járt el! Nem úgy, mint Gorbacsov, aki azonnal értelmetlen reformok bevezetésébe fogott. Maga sem vetve számot a következményekkel, mindenbe belevágott, egyszerre vezetett be gazdasági és politikai reformokat. Még emlékszünk az elméletből [ti. a marxista elméletből – *a ford.*] az alap és a felépítmény fogalmára. Nem lehet egy időben átalakítani az alapot is, a felépítményt is.

A kínaiak más úton jártak: ugyanekkor kezdték el a gazdasági reformokat, és nézze, milyen sikereket értek el! Ellátták élelemmel az országot, nemrégiben jelentették be, hogy felszámolták a szegénységet. Miközben 1989-ben, amikor mindez elkezdődött, a Szovjetunió kiinduló viszonyai lényegesen jobbak voltak, mint a kínaiak: mi nem jártunk mezítelen lábunkra húzott autógumi-kalucsnikban. Ha előbb a gazdasági reformokba kezdünk, feltápláltuk volna az országot. Minden üzletben húszféle kolbászt kínáltunk volna az embereknek – s ez a lehetőség adott volt –, majd ezt követően szorgalmazzuk a politikai változásokat, minden másként alakul.

Ugye látta, hogy Moszkvában hány kínai turista fordult meg a koronavírus-járványig? Nemigen érdeklik őket holmi politikai problémák. Jól tápláltak és elégedettek. Bejárhatják az egész világot. Elég jól élnek, s ezért boldogok. Nem érdeklik őket felhívások és jelszavak. Minden,

ami abban az időben az országunkban történt, nem egyszerűen hiba volt, hanem Gorbacsov bűne. És nagyon sajnálom, hogy nem vonták érte felelősségre.

Igor Dmitrov: Már említette, hogy néhány szövetséges köztársaság elutasította az össz-szövetségi népszavazás megtartását. A Szovjetunió alkotmánya alapján volt ehhez joguk?

Viktor Alksznjisz: Természetesen nem. A Szovjetunió alkotmánya szerint a szövetség törvényei elsőbbségét élveztek a köztársaságiakhoz képest, amiként az össz-szövetségi hatalmi szervek döntései szintén megelőzték a helyi intézmények rendeleteit. Tehát nem volt joguk ehhez. De megkezdődött a szétesés folyamata, és a szövetségi köztársaságok szeparatista hangulattól áthatott vezetése a kis lépések taktikájához folyamodott: elkezdtek kisebb mértékben megsérteni a Szovjetunió alkotmányát, törvényeit, és figyelték, miként reagál erre Moszkva. Moszkva pedig vagy nem reagált, vagy „aggodalmát” fejezte ki. Ezután megtették a következő lépést, csak már egy kicsit bátrabban. A végén, már megbocsásson, elküldték Moszkvát a fenébe. Azonban, egészen a Szovjetunió összeomlásáig a köztársaságok félték, tudván, hogy a Kreml, tehát Gorbacsov kezében van az összes ütőkártya, és ha keményen, elvszerűen lép fel, akkor arra sokan ráfázhatnak.

Ennek alátámasztására még egy tény. Az össz-szövetségi referendum előtt egy héttel* szavazást tartottak Lettországbán a Szovjetuniótól való elszakadásról.¹¹ Miután ezen a függetlenséget akarók döntő többségbe kerültek, a lett vezetés azt sugallta: azért kell újbóli népszavazást tartani, mert annak van jogi értelemben is kötelező érvénye, és kifejezetten arról nyilatkoztak, hogy ez valójában egy tájékozódást szolgáló felmérés volt.

Vagyis attól tartottak, hogy ha nagyon messze mennek el, Moszkva odaküldi az Alfa-egységeket és a katonai alakulatokat, aztán a szeparatizmusban vétkeseket pihenésre utalja az Északi-Jeges-tenger déli partvidékére. Sajnos, néhány hónap múltán már nem volt elég politikai akarat a GKCS¹² tagjaiban sem ahhoz, hogy úgy cselekedjenek, ahogy Teng Hsziao-ping kínai vezető, aki az 1989 tavaszától nyár elejéig a pekingi Tienanmen téren tüntető diákok ellen nem habozott

* Valójában két héttel (*a ford. megj.*).

bevetni a fegyveres erőket. Harminc év elteltével láthatjuk, milyen helyzetbe került a Kínai Népköztársaság, és hol tart Oroszország.

Igor Dmitrov: Egyetért azzal, hogy a kis lépéseknek ugyanezzel a taktikájával éltek a Szövetség meghatározó köztársaságai, az orosz és az ukrán köztársaság? Vajon nem erről szólnak-e azok a népszavazások, amelyeket az össz-szövetséggel egy időben tartottak meg az Orosz Föderáció elnöki tisztségének bevezetéséről és Ukrajnának a megújított Szövetségben való tagságáról, annak alapján, hogy a saját állami szuverenitást is kinyilvánítják?

Viktor Alksznyisz: Igen, ez ugyanaz a taktika. Gondoljunk csak bele! Megtörténhetett volna, hogy az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság (Oroszországi Föderáció)¹³ népszavazást tart az elnöki poszt létesítéséről. Egy országnak viszont nem lehet két elnöke. Remélem, egyetért velem. Ezen a ponton azért meg kell jegyezni, hogy az oroszországi hatalmi körök, a szövetségiektől eltérően, teljesítették a saját referendumuk döntését és megtartották a saját elnökválasztásukat 1991 júniusában. Ám az Oroszországi Föderáció állami szuverenitási nyilatkozatának egy évvel korábbi elfogadása után¹⁴ ez volt a második végzetes csapás az egységes állam integritására.

Ukrajnában, álcázott módon, valójában szintén megvitatták a Szovjetuniótól való elszakadás kérdését. Az a helyzet, hogy az ukrán népszavazásnak a már említett kérdésében az Ukrajna állami szuverenitásáról szóló deklarációt az Oroszországi Föderáció nyilatkozatából vették át. Így még egy erős hatalmi központ jött létre, bár természetesen nem olyan erős, mint az oroszországi.

Mindezt már a mongol–tatár támadás előtt átéljük, amikor a fejedelmek Oroszországot a saját fejedelemségeik szerint osztották fel, és mindegyik úgy döntött, hogy a maga módján rendezkedik be. Végül ez vezetett a csaknem 300 éves megszálláshoz.¹⁵

Igor Dmitrov: Tehát a szövetségi köztársaságok vezetői már akkor, 1991 első hónapjaiban tudatosan léptek fel az egységes állam felszámolása érdekében?

Viktor Alksznyisz: Abban az időszakban, mint a Szovjetunió népi küldötte [értsd: parlamenti képviselője – *a ford.*], mindenkivel kapcsolatban voltam – Jelcintől az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Tanácsa küldötteig –, s állíthatom, akkoriban az oroszországi politikai

elit meg volt szédülve. Jól érzékelték, hogy a Szovjetunió szíve és alapja, a gerince éppen az Oroszországi Föderáció, ezért úgy vélték, hogy egyetlen szövetségi köztársaság sem kockáztatja az egységes gazdaság szétrombolását. Ebben a helyzetben úgy döntöttek, hogy megsemmisítik a szövetség erőközpontját, abban a reményben, hogy a köztársaságok magukra maradván csúsznak Moszkvába, könyörögve, hogy vegyék vissza őket, mert egyedül életképtelenek. Sajnos, a korábbi szövetségi köztársaságokban az a gondolat győzött, hogy „legyünk inkább szegények, de szabadok”. A következmény az lett, ami: megsemmisült az egységes gazdaság, a köztársaságokban pedig rohamléptekben leépült az ipar.

Igor Dmitrov: Milyen méreteket öltött a Szovjetunió megőrzése elleni agitáció? Vajon ez nem volt törvényellenes? Most, hasonló cselekedetért, feltehetően, azonnal leültetnék a kezdeményezőket...

Viktor Alksznyisz: Kár erre szót vesztegetni! Ez volt az az időszak, amikor a Szovjetunió Kommunista Pártjának felső rétege elvesztette önvédelmi ösztönét, és képtelen volt megfelelően reagálni a történetekre. Sokan fecsegnek a baltikumi „népfront szervezetekről”, amelyek a köztársaságoknak a Szovjetunióból való kiválásához vezető kampányokat kezdeményezték. De arra senki sem akar emlékezni, hogy ezek a szervezetek a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának (SZKP KB) utasítására jöttek létre, konkrétan Alekszandr Jakovlev és Gorbacsov szorgalmazására a peresztrojkat¹⁶ támogató mozgalomként. Gorbacsov állandóan arról beszélt, hogy a peresztrojka elhúzódik, ezért növelni kell annak népi támogatását. Hogy a kísérlethez éppen a baltikumi köztársaságokat választották, azt azzal magyarázták, hogy nekik már van államisági tapasztalatuk az 1920–1930-as évekből, s hogy ott a lakosság kulturáltsága magas színvonalú.

Ezt követően a három köztársaság vezetői és a KGB¹⁷ helyi szervei utasítást kaptak az SZKP KB-tól a „népfront” szervezetek létrehozására. Az ügy egészen abszurd volt: ismerek eseteket, amikor a pártbizottsági titkárok – akkoriban minden üzemben voltak pártbizottságok és főállású pártszervezők, vagyis ezeknek a pártszervezeteknek a vezetői – a legfelsőbb pártszervektől kaptak utasítást arra, hogy kötelesek az üzemeikben létrehozni a népfront-alapszervezeteket. Néhányan tiltakoztak, mondván, saját kezünkkel hozunk létre egy szörnyet, ami idővel felfal bennünket. Ezért aztán pártbüntetést róttak ki rájuk.

Még egy példa. Lettorszáiban az összes tömegkommunikációs eszköz, még a párt nyomtatott sajtóját is, a népfrontos aktivisták ellenőrzése alá rendelték. Akkor – ez még 1988-ban volt – részt vettem a Lett Népfront első összejövetelein. Kezdetben az emberek nem különültek el lettekre, oroszokra, zsidókra, tatárookra és így tovább. Az általában vett demokratikus eszméket vitatták meg; többé-kevésbé normális vita zajlott. Előfordult, hogy megjelentek nacionalisták és szeparatisták, de a többiek úgy néztek rájuk mint eszementekre, városi örültekre. De lassanként mind több és több radikális felszólalás hangzott el.

Kezdek hangot adni a jövevények erőszakosságának, annak, hogy Lettország elveszíti lett sajátosságait, ezért fel kell hagyni a köztársaság területén a nagy építkezésekkel. Létezett akkoriban egy nagy projekt a Daugava folyón létesítendő vízerőműről, amelynek csaknem az egész Baltikum energiaellátását biztosítania kellene. Tiltakoztak az erőműépítés ellen.¹⁸ Attól tartottak, hogy az ideérkező oroszok miatt ismét csökken a lettek részaránya. Ezen túlmenően, ahogyan Riga lakosságának száma az egymillióhoz kezdett közeledni, azoknak az éveknek az előírásai szerint, hozzá kellett volna látni a metróépítéshez. Már készen álltak a kezdéshez, megvoltak a pénzügyi források is, de ismét fellépett ellene a Lett Népfront – ugyanolyan okok miatt.

Gondolja el, milyen volt akkoriban a helyzet: adva volt egy elleneséges szervezet, amely nyíltan demonstrálta, hogy a Szovjetunió felbomlását szorgalmazza, ugyanakkor a párt- és államhatalmi szervezetek maximális támogatását élvezte. Eközben azok az erők, amelyeket tömörített, még a Szovjetunióból való kilépés előtt gyakorlatilag teljes ellenőrzés alá vették a köztársaságot. Helyesen tette fel a kérdést: ha most Oroszországban valakik csak egy tizedét művelnék annak, amit akkoriban Lettorszáiban tettek egyesek, el lehet képzelni, mi történne velük.

Igor Dmitrov: Miként zajlott a népszavazás? Voltak-e bizonyos kilengések?

Viktor Alksznjisz: Nem, ilyesmi nem volt. Ugyanabban a Lettorszáiban, ahol a köztársasági hatóságok elzárkóztak a referendum megtartásától, sikerült szavazási helyiséget nyitni a katonai alakulatoknál, és azokban az intézményekben, amelyek szövetségi hatáskörben működtek. Mindazonáltal az emberek tanácstalanok voltak, hogy hova is menjenek. Emlékszem, hogy az egyik szavazóhelyiség a rigai Jakov Alksznjiszról elnevezett¹⁹ Felsőfokú Légi-hadmérnöki Intézet-

ben volt, ahol én is végeztem, 1973-ban. Néhány száz méteres sorban álltak az emberek, hogy szavazhassanak. Vagyis kevés volt a szavazóhelyiség. Ráadásul, nem igazán lehetett tudni, hol is lehet szavazni.

Igor Dmitrov: Akik Lettországból mégis leadták voksukat, támogatták a Szovjetunió megőrzését?

Viktor Alksznjisz: Már beszéltem arról, hogy a referendum előtt „konzultatív felmérést” tartottak a köztársaságnak a Szovjetuniótól való függetlenné válásáról, és azon a megkérdezettek több mint 90 százaléka* a Szövetségből való kiválás mellett foglalt állást. A [két héttel későbbi, a Lettországból csonka – *a ford.*] népszavazáson viszont a résztvevők több mint 95 százaléka az egységes állam megőrzését támogatta.²⁰

Igor Dmitrov: Hogy értékelték a népszavazás eredményét a Kremlben?

Viktor Alksznjisz: A Kremlben örömeinknek adtak hangot. Akkor szemtől szemben megkérdeztem Jakovlev KB-titkárt: „Alekszandr Nyikolajevics, mit akar tenni ezek után?” Azt válaszolta: „Mit tennék? A nép kinyilvánította véleményét, minden a maga helyére került, így aztán a Szovjetunió szétszedése lekerült a napirendről.” Visszakérdeztem, hogy komolyan ezt gondolja-e. Megint megismételte, hogy ők megtették, ami a dolguk volt, s most minden jóra fordul. Képzelve, milyen ostobaságokat beszélt az SZKP KB titkára? Ezek a szeparatisták meg nacionalisták pedig tettek a népszavazás eredményére. Nem referendumot kellett volna ott tartani, hanem keményen intézkedni, nem szócsatát vívni, hanem cselekedni!

Igor Dmitrov: Végso soron miért nem volt képes Gorbacsov kijátszani az erős kártyalapot, kihasználni, hogy a Szovjetunió megőrzésére szavaztak az emberek, ezzel szemben néhány hónap múltán az addig egységes állam felbomlott?

Viktor Alksznjisz: Mert Gorbacsov természeténél fogva gyáva.

* Valójában 73,68%-a. Lásd a 11-es számú jegyzetet (*a ford. megj.*).

Számára csak a hatalomvágy létezett. De nem volt képes harcolni érte. Itt egy példa: 1991 júniusában összehívták a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának rendkívüli zárt ülését. Eljöttek a fegyveres tárcák vezetői: a védelmi miniszter, a KGB elnöke, a Belügyminisztérium főnöke. Objektív képet rajzoltak az ország helyzetéről. Ez sokkolta a képviselőket: mindannyian tudták, hogy rosszul állnak a dolgok, de hogy annyira rosszul, el sem tudták addig képzelni, hogy mindez katasztrófába torkollik.

A küldöttek azt javasolták, hogy az ország egész területén rendkívüli állapotot kell bevezetni, felosztatni az összes szovjetellenes, szeparatista és nacionalista szervezetet. Ez volt a legfelsőbb tanácsi képviselők döntő többségének véleménye. Benn voltam a teremben, és megörültem, az azonnali intézkedések mellett szólaltam fel. És ekkor magához ragadta a szót Anatolij Ivanovics Lukjanov, aki a Szovjetunió egyben tartásának híve volt, és nagy tekintélynek örvendett a küldöttek körében. (Nem hiába mondogatták róla, hogy Európa legjobb házelnöke, még Margaret Thatcher is kitüntette.) És ez az ember váratlanul elkezdett rálépni a fékre, miközben az emberek már készen álltak a szavazásra. A végén lebeszélte a küldötteket, mondván előbb tanácskozzuk meg a dolgot Mihail Szergejevicsel. Így aztán elálltak attól, hogy megszavazzák a rendkívüli állapot bevezetését. Aztán mindegyik minisztert behívták Gorbacsovhoz, aki elkezdte gyözködni őket arról, hogy tévednek, nem is olyan kedvezőtlen a helyzet.

A végén, pár nap elteltével új ülést hívtak össze, amelyen ugyanezek a miniszterek arra intették a képviselőket, hogy ne siessék el a rendkívüli állapot bevezetését. Két hónap múltán bekövetkezett az augusztusi puccs.²¹ Pontosan egy hónappal előtte, 1991. július 19-én a szabadság előtti utolsó ülésünk volt. Odajött hozzám Lukjanov titkára, hogy a főnöke arra kér, menjek be hozzá. Rendszeresen beszéltem vele mint a legnagyobb képviselői csoport vezetője, jó volt a viszonyunk, nagyon tiszteltem és nagyra értékeltem őt. És akkor bemegyek Lukjanovhoz, aki mindig képes volt megőrizni a nyugalomát, most viszont mindjárt a szó szoros értelmében rám ront: „Mit művelsz? Vagy nem érted, hogy Gorbacsov a kommunista párt főtitkáraként és a Szovjetunió elnökeként az egyedüli mentsvárunk? Te meg a Gorbacsov elleni támadásoddal tönkreteszed az országot?” Nézem őt, s arra gondolok: „Anatolij Ivanovics, Ön tényleg nem érti, hogy ostobaságokat beszél?” Bár, még egyszer mondom, ő kitűnően értette, hogy hova vezet mindez, de a pártfegyelem, a hatalomtól való függőség összetörte őt. Nem eléggé

írja le a kifejezés az akkori érzéseimet, de amikor kijöttem Lukjanov szobájából, valósággal megrendültem.

Igor Dmitrov: Összességében mi volt a jelentősége a Szovjetunió megőrzéséről való népszavazásnak?

Viktor Alksznjisz: A referendumnak alapvetően morális jelentősége volt. Egyfajta közvélemény-kutatásként fogható fel, ami megmutatta, hogy a Szovjetunió polgárainak többsége az ország egyben tartásának híve volt. Igaz, kézenfekvő a kérdés, hogy akkor miért cselekedtek ezzel ellentétesen a vezetők? Az ország kritikus állapotban volt. Hiszen le kell szögezni, hogy a Szovjetunió felszámolásában messze nem a baltikumi és más köztársaságbeli szeparatista mozgalmak játszották a meghatározó szerepet. Ebben a vezető szerep az Orosz Föderáció képviselőinek jutott, akik az 1990. június 12-i ülésen megszavazták az állami szuverenitásról szóló deklarációt, amelyben kinyilvánították a köztársasági jog elsőbbségét a szövetségihez képest. Tehát ez a nyilatkozat hozta létre a második hatalmi központot az országban. Viszont egy országban nem létezhet két hatalmi centrum. Tekintettel arra, hogy az Orosz Föderáció az egyik alapító köztársaság, a Szovjetunió szíve volt, miután létrejött a saját, az össz-szövetségitől elkülönült hatalmi központja, ez semmi jóra nem vezethetett. Végül, valamivel több mint egy év elteltével, ez be is következett. A Szövetség összeomlott.

Ha nem lett volna ez a deklaráció, ha az Orosz Föderáció képviselői, élükön Jelcinnel, nem dobtak volna a szövetség szekerének kerékkülői közé botot, szüntelenül támogatásukról biztosítva a szövetségi köztársaságok szeparatistáit és nacionalistáit, minden másként alakulhatott volna. Csak emlékezzen vissza! 1991 januárjában zajlottak Vilniusban és Rigában az ismert események,²² amikor már nyilvánvaló volt, hogy a Szovjetunió megőrzéséért kell harcolni, és ebben a helyzetben Jelcin látogatást tesz a baltikumi köztársaságokban és megállapodást ír alá velük arról, hogy elismerik egymás szuverenitását, vagyis gyakorlatilag deklarálják a Szovjetunióból való kiválásukat. Ezt Jelcin kezdeményezte. Hogy képes egy orosz ember Oroszország halálos ítéletét aláírni?

Tehát megismétlem, abban a helyzetben, ami akkor kialakult, a Szovjetunió megőrzéséről tartott népszavazásnak tisztán morális jelentősége volt.

Gorbacsov tragédiája – én úgy tartom, hogy bűne – abban áll, hogy nem cselekedett a szavazás eredményének megfelelően. Ily

módon a szövetségi központ hatalma napról napra erodálódott, a gazdasági helyzet egyre romlott. Két évvel előtte, 1989 májusában nem a semmiért szólalt fel a Szovjetunió népképviselőinek szónoki emelvényéről a nagy író, Valentyin Raszputyin, s tette fel a költői kérdést arról, nincs-e itt az ideje annak, hogy az Orosz Föderáció váljék-e ki a Szovjetunióból. Ez egyfajta gúnyos figyelmeztetés volt, hiszen sok oroszországi, nemzetisége szerint orosz értelmiségi agyában megfordult a gondolat, hogy meg kell szabadulni minden szövetségi köztársaságtól, különösen a közép-ázsiaiktól és a kaukázusiaktól, s a továbbiakban a saját fejünk után kell menni. Ezt a hangulatot sokan gerjesztették, hogy az emberek úgy érezzék, jó lesz így, de a valóságban ez vezetett az ország szétveréséhez.

Néha azt mondják, hogy ha Gorbacsov erőszakot alkalmazott volna a Szovjetunió megőrzésével kapcsolatos népszavazás eredményének érvényesítése érdekében, akkor ez véres eseményekhez, szenvedéshez, gyötrelmekhez vezetett volna. Hát, akkor csak számoljuk össze, hány embert öltek meg a nemzetiségek között kiobbant konfliktusokban, az egykori Szovjetunió területén, Tádzsikisztánban, Csecsenföldön, a Dnyeszter Menti Köztársaságban, Hegyi Karabahban, Abháziában, Dél-Oszétiában. Százezernyi békés lakost gyilkoltak le ezeken a helyeken.

Az attól való félelem, hogy ha Gorbacsov beveti a fegyveres erőket a Szovjetunió megőrzése érdekében, akkor polgárháború tör ki, ostobaság. Abban az időszakban minden fegyveres szervezet közvetlen irányítása alatt állt. A hadsereg kézben volt tartva, egységes volt, és kész volt a főparancsnok bármely utasítását végrehajtani, ami a Szovjetunió megőrzésére irányult volna. Én főtiszt vagyok, ezredes, és jól ismertem a bajtársaim hangulatát. De olyan parancs nem született. Végül történt, ami történt.

Példa rá a szülőhazám, Lettország, hogy mi történt volna, ha kemény intézkedéseket foganatosítanak. Keveset beszélnek erről, de Lettország volt az egyedüli szövetségi köztársaság, ahol az augusztusi puccs győzedelmeskedett. Legalábbis augusztus 19–20-án. A rigai OMON²³ kétszáz tagja az egész köztársaságot ellenőrzése alá vonta. A Népfront összes aktivistája, vezetői, sőt Lettország vezetése elrejtőztek, attól tartva, hogy „a véres gekacsepisztek”²⁴ az Északi-Jeges-tenger déli partjaira küldik őket lombfűrészsel fenyőfát vágni. A köztársaságban, augusztus 19–20-án egyetlen tiltakozó akció sem zajlott a puccs ellen, bár addig a Lettországi Népfront könnyen kivitt az utcákra tízezernyi embert.

Ezekben a napokban Lettország vezetése, az élén Anatolij Gubunovval, a köztársaság Legfelsőbb Tanácsának elnökével, aki akkor már Anatolij Gorbunovs-ra változtatta a nevét, felhívták a Baltikumi Katonai körzet parancsnokát, Kuzmin vezérezredest, és sürgős találkozót kértek tőle, amelyen kifejezték lojalitásukat a puccsisták mellett, s biztosították arról, hogy készek teljesíteni a rendelkezéseit. Egyúttal a legbuzgóbbak azt is jelentették Kuzminnak, hogy befizették a kommunista párttagsági díjat, bár az előtte való két évben erre valahogy nem telt az idejükből, minthogy ezzel nyilvánították ki kilépésüket.

És Lettországban két napig csend honolt. Egy lövés nem dörrent, egy tiltakozó akció nem szerveződött – egyáltalán semmi nem történt. Egyetlen ember halt meg, egy mikrobusz sofőrje, aki el akart haladni a rigai OMON, a rohamrendőrség útakadályá mellett, s nem állt meg a felszólításra. Más áldozat nem volt. Ha hasonlóképpen cselekedtek volna a többi szövetségi köztársaságban, meg vagyok győződve róla, hogy ugyanez történt volna.

Egy másik példa Grúziából. Ott a vezető már egy akkoriban ismert függetlenségi harcos volt – a köztársaság első elnöke, Zviad Gamszahurdija. Állandó távolságot tartott Moszkvától, mondogatta, hogy ez egy idegen állam. De minden próbálkozás, hogy Grúzia nemzeti gárdáját feloszlassa, amit ő kezdett szervezni, sikertelennek bizonyult. Viszont augusztus 19-én reggel, váratlanul felhívta a Kaukázuson-túli Katonai Körzet parancsnokát, Valerij Patrikejev vezérezredest, s jelentette, hogy épp most írta alá a nemzeti gárda feloszlatajáról szóló parancsot, és kész teljesíteni a GKCSZ rendelkezéseit. A köztársaságok többségében az emberek ültek és vártak, hogy mi fog történni. Ha abban a helyzetben a GKCSZ elvszerűen és keményen cselekszik, el lehetett volna kerülni az ország összeomlását. Végére, a lényegyet tekintve, a népszavazás parancsát teljesítették, Gorbacsovval ellentétben. De sajnós...

*

A fordító észrevételei

Az interjú, mint elbeszélte történelem (*oral history*), értékes adalék az események megértéséhez, de a helyén kell kezelni. Először is, az adatközlő nem egészen pontosan emlékszik az időpontokra, a tényekre. A jegyzetanyagban tüntettem fel az általam érzékelt pontatlanságokat.

Mivel erősen szubjektív műfajról van szó, kritikusan kell közelíteni a forráshoz.

Az interjúalany valamiféle erősen központosított, az akaratát adott esetben erőszakkal érvényesítő államban gondolkozott, amely az államszocializmus régi vágányain maradt volna a „kínai út” vonzásában. Fel sem vetődött benne, hogy a szocializmus marxista felfogásának lényege az alulról szerveződő öngazgatás felé történő elmozdulás. Viktor Alksznysz – amiként minden jel szerint Sztálin óta a szovjet nomenklatura gyakorlatilag valamennyi tagja – azonban nem volt képes kilépni az állampárt hatalmának keretei közül.

Mindennek ellenére rendkívül érdekes Alksznysz interjúja, mert rajta keresztül betekintést nyerhetünk a válság egyik alapvető összetevőjébe, az irányítási válság belső mechanizmusába, a „hatalmi játékokba”. Betekinthetünk Gorbacsov – tudatos cselekvésként leplezett – megdöbbentő tehetetlenségébe és hataloméhségébe, amely kétségtelenül hozzájárult a Szovjetunió összeomlásához. Másrészt az interjú tükrözi azt a lényeges momentumot, hogy még a Szovjetunió létezésének utolsó fázisában is felmerült alternatíva a Szovjetunió szétverésével szemben. A felbomlással szembeni alternatíva talán legutolsó esélye éppen a 30 évvel ezelőtti népszavazás eredményeként vetődött fel a szovjet vezetők előtt, amelyet azonban Gorbacsov és Jelcin vezetésével végleg vakvágányra tereltek.

Fordítói jegyzetek

¹ A cikk eredeti címe, «Союзные республики послали Москву на три буквы». Szó szerinti fordításban: „A szövetségi köztársaságok a három betűre küldték el Moszkvát”, ami egy trágár szólásra utal. A szólás értelmezése: „elküldeni valakit a három betűre azt jelenti, hogy felszólítani őt passzív szexuális együttlétre.” Ugyanakkor ebben az esetben a mondatnak kettős értelmet is lehet kölcsönözni. A Szovjetunió (Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége [SZSZKSZ], Союз Советских Социалистических Республик; átírásban: Szozjuz Szovjetszkijh Szocialisztycseszkijh Reszpublik, rövidítve: Советский Союз [Szojvetszkij Szozjuz] a magyar közbeszédben olykor SZU vagy Unió, négybetűs mozaikszóval: СССР [SZSZSZR]) örökébe lépett a Független Államok Közössége (a hárombetűs FÁK), Содружество Независимых Государств (СНГ), átírásban: Szodruzsesztvo Nyezaviszimih Goszudarsztv (SZNG). Így akár az is lehetne a főcím, hogy „Szövetségesei a három betű közé szorították Moszkvát”.

² 1991. március 17-én az urnákhoz járult a 185 millió 600 ezer szavazásra jogosult 80 százaléka, azaz 148 millió 500 ezer fő, akiknek 76,4 százaléka (113,5 millió fő) voksolt a megújított Szovjetunió megőrzésére. A 15 köztársaságból hatban (Észtországban, Lettországban, Litvániában, Moldovában, Grúziában, Azerbajdzsánban)

a köztársaságok nem szervezték meg a referendumot, bár Moszkva szervezésében laktanyákban, szövetségi intézményekben kialakítottak szavazóhelyiségeket, tehát a lakosság egy része ezeken a helyeken voksolhatott, bár tájékoztatásuk hiányos volt. Az ukrainai résztvevők 70,2 százaléka akarta az egyenjogú köztársaságok föderációjának fenntartását. Ezzel szemben az orosz elnök, Borisz Jelcin és köre puccsszerűen előkészítette a Szovjetuniót megszüntető dokumentumokat. Ezeket 1991. december 8-án, a belorusz–lengyel határhoz közeli Belovezszzkajai erdőben lévő Viszkuliba szervezett, úgymond vadászaton szentesítette Borisz Jelcin orosz, Leonid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlav Suskevics belorusz vezető. Tették ezt azzal a felkiáltással, hogy 1922-ben ez a három köztársaság hozta létre a Szovjetuniót – illetve még egy, a Kaukázusi SZFSZK, de ez már nem létezett –, ezért úgymond teljes jogi felhatalmazásuk van a szövetség felmondására. Vö.: Kemény László: *A Szovjetunióból a 21. századi Oroszorszáig*. Budapest, Russica Pannonica, 2017. 102., 122., 133.

- ³ *Lenta.ru* («Лента.ру») egy 1999-ben – Anton Boriszovics Noszik által – alapított, orosz nyelvű online újság, a moszkvai székhelyű „Rambler Media Group” («Рамблер-Афиша») holding tulajdonában, amely 2013-ban egyesült a „SUP Media”-val. 2010-ben – a harvardi egyetem kutatása szerint – az oroszországi blogszférában leggyakrabban idézett médium volt. Egy másik, 2013-as kutatás szerint Európa ötödik leggyakrabban idézett site-ja volt. Akkori főszerkesztője jó néhány munkatársával együtt 2014-ben Rigában hozta létre a függetlenként meghirdetett „Medusa Projectet”, amit 2021. április 23-án az orosz igazságügyi minisztérium „külföldi ügynöki listá”-ra vett.
- ⁴ Viktor Imantovics Alksznis (orosz: Виктор Имантович Алкснис, lett: Viktor Alksnis, szül.:1950–) rádióelektronikai hadmérnök, a légierő ezredese, szovjet és orosz politikus, 1990–1991 között a Szovjetunió parlamenti képviselője (народный депутат СССР), a Lett Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Tanácsa, azaz parlamentje (Верховный Совет) tagja, az oroszországi parlament harmadik (1999–2003) és negyedik (2003–2007) ülésszakának képviselője (депутат Государственной думы России третьего и четвертого созывов), a moszkvai terület ruzszkiji járásának Tucskovo városi testületének vezetője (2013–2015), szovjet, orosz, lett állampolgár, akit annak ellenére, hogy közvetlen rokonságának egy része Lettországból él, itt 1992-ben „persona non grata”-nak nyilvánították. A cikkben az interjúalany nevének oroszból átírását használom.
- ⁵ A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa (Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик [Верховный Совет СССР]) 1938 és 1989 között az államhatalom legfelsőbb törvényhozó szerve, amely általában évente kétszer kétnapos ülésszakot tartott. Az ülésszakok között az Elnökség (Президиум Верховного Совета СССР [ПВС СССР]) oldotta meg az irányítási feladatokat.
- ⁶ Mihail Gorbacsov államfő reformtörekvéseinek részeként a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának helyét a korábbiaknál gyakrabban összehívott legfelsőbb törvényhozó szervezetként vette át, az öt évre választott képviselőkkel álló Szovjetunió Népi Küldötteinek Gyűlése (Съезд народных депутатов СССР), amely Gorbacsov javaslatára 1991. szeptember 5-én feloszlatta önmagát.
- ⁷ Forrás: https://lenta.ru/articles/2021/03/17/referendum/?utm_source=smi2&utm_medium=exchange&es=smi2

- ⁸ Mihail Gorbacsov – 1985–1991 között töltötte be a Szovjetuniót irányító kommunista párt (SZKP) főtitkári tisztségét. Egyúttal 1988–1989 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének utolsó, 1989–1990 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának első elnöke volt. 1990–1991 között a Szovjetunió első és egyetlen államelnöke.
- ⁹ Az eredetileg ötféle kérdés közül a szavazólapra végül a legbonyolultabb megfogalmazású került: „Szükségesnek tartja-e Ön a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének olyan megújított, egyenjogú, szuverén köztársaságok föderációjaként való megőrzését, amelyben teljes mértékben garantálandók lesznek bármely nemzetiségű ember jogai és szabadságai?” («Считаете ли вы необходимым сохранение Союза Советских Социалистических Республик, как обновлённой федерации равноправных суверенных республик, в которой будут в полной мере гарантироваться права и свободы человека любой национальности?»).
- ¹⁰ Az újságíró felvetésében a kérdés oroszul így hangzott volna: «Считаете ли вы необходимым сохранение СССР?» («Szükségesnek tartja-e a Szovjetunió megőrzését?»).
- ¹¹ Az interjúalany pontatlanul fogalmaz. Valójában Lettországban 1991. március 3-án azt a kérdést tárták a lakosság elé: „Ön a demokratikus és független Lettországért (száll-e sikkra)? («Вы за демократическую и независимую Латвию?») A kérdésnek állítmány nélküli, tehát tagolatlan mondatba rejtése, ha úgy teszük, dodonai megfogalmazása ad(hat)ott volna lehetőséget arra a magyarázkodásra, amire a beszélő ezt követően utalt. Egyébként az úgymond tájékozódó jellegű népszavazásban Lettország szavazati jogú lakosságának 87,56%-a (1 666 128 fő) vett részt, s közülük 73,68% (1 227 562 fő) válaszolt igennel, 24,69% (411 374 fő) nemmel. A referendumon azok a polgári alkalmazottak is részt vehettek, akik a Szovjetunió lettországi fegyveres erőinél álltak alkalmazásban.
- ¹² GKCSР – A Szovjetunióban kialakult rendkívüli helyzet nyomán önjelöltekből állami bizottsággént létrejött hatalmi szerv (ГКЧП – Государственный комитет по чрезвычайному положению в СССР), amely 1991. augusztus 18. és 21. között létezett. Tagjai a szovjet kormány magas rangú személyiségei voltak. Felléptek Gorbacsov peresztrojka néven ismertté vált reformtörekvései ellen, s az ellen is, hogy új szövetségi szerződés alapján a Szovjetuniót konföderatív alapon álló Szuverén Államok Szövetségévé alakítsák. Ezt a 15 addigi köztársaság helyett csak 9-en támogatták. Fő ellenlábasuk Borisz Jelcin orosz elnök volt, aki alkotmányellenesnek nyilvánította tevékenységüket. Bár feloszlatták magukat, a Szovjetunió és az Oroszországi föderáció, illetve más köztársaságok hatóságai büntetőeljárást indítottak a tagok ellen, akiknek próbálkozását „Augusztusi puccs”-ként jegyzik a történészek.
- ¹³ Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság (Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика [RSZFSZR – РСФСР; Oroszországi SZFSZR – Российская СФСР, Oroszországi Föderáció – Российская Федерация]) a Szovjetunió részeként 1922–1991 között létezett szövetségi köztársaság. Első államfője: Lev Kamenyev, utolsó Borisz Jelcin elnök. Elődje szocialista oroszországi államként 1917. október 25-én (november 7-én) alakult, amelynek elnevezését 1918. július 19-étől rögzítették Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság (Российская Социалистическая

Федеративная Советская Республика) néven. Az ettől szórendiségében eltérő, a „szocialista” jelzőt hátrább soroló neve a Szovjetunió 1936-os alkotmányában jelent meg.

- ¹⁴ Az oroszországi képviselők 1990. június 12-i ülésen megszavazták az állami szuverenitásról szóló deklarációt, amelyben kinyilvánították a köztársasági jog elsőbbségét a szövetségihez képest, mint ez az interjú későbbi részében tételesen is elhangzik.
- ¹⁵ A mongol–tatár iga kezdetét 1223-ra tehetjük, amikor a belviszályok által szabdalt oroszra Dzsingisz kán csapatai törtek, s a Kálka folyó menti csatában legyőzték a sebtében összetoborzott orosz seregeket. Akkor visszahúzódtak, de 1237-ben újra felbukkantak, és sorra dúlták fel a városokat, majd átcsaptak a Kárpátokon. Az 1380-as kulikovi ütközet után az Arany Horda vezetőinek uralma bizonyos értelemben névlegessé vált, de az oroszok, az adófizetést megtagadó III. Iván moszkvai nagyfejedelem irányításával, csak 1480-ban szabadultak meg véglegesen a hódoltság alól.
- ¹⁶ Peresztrojka – átalakítás, a gorbacsovi reformok összefoglaló neve.
- ¹⁷ KGB – Állambiztonsági Bizottság (КГБ – Комитет государственной безопасности) a Szovjetunió állambiztonsági feladatokat ellátó szerve volt 1954 és 1991 között.
- ¹⁸ Hasonló tiltakozás zajlott Magyarországon a bős–nagymarosi vízlépcső (BNV) – hivatalosan Gabčíkovo–nagymarosi Vízlépcsőrendszer –, a Duna magyarországi és szlovákiai közös szakaszának komplex hasznosítására tervezett építmény ellen, amelynek célja az energiatermelés, a hajózhatóság biztosítása, az árvízvédelem és területfejlesztés volt. Eredeti formájában végül sosem valósult meg, mivel a magyar kormány a környezetvédők és civilek tiltakozásának hatására 1989-ben leállította a magyar oldalon az építkezéseket, 1992 májusában pedig felbontotta a szerződést a csehszlovák féllel. A csehszlovák oldalon ezt követően 1992 októberében a bősi erőmű csatornájába (vagyis szlovák területre) terelték a Duna vizének 83%-át. A hágai bíróság 1997-ben mindkét felet elmarasztalta: Magyarország jogtalanul üzentte meg az 1977. évi vízlépcsőszerződést, Szlovákia pedig jogtalanul helyezte üzembe a bősi erőművet. Kötelezték a feleket a helyzet államközi szerződésekkel való rendezésére, ez azonban azóta sem történt meg.
- ¹⁹ Az intézet névadója az interjúalany nagyapja. Jékabs Alksnis (Jakov Ivanovics Alksznysz) 1931–1937 között a szovjet légierő parancsnoka volt. 1938-ban koholt kémvád alapján kivégezték, bár tudnunk kell, hogy korábban maga is részt vett koncepciók perek konstruálásában, amelyekben kivétel nélkül halálbüntetést javasolt. 1956-ban rehabilitálták, de feleségét kétszer is büntetőtáborba zárták, s végül 1954-ben szabadult. Emiatt az interjúalany apja 10 éves korától nevelőintézetben élt, főiskolát végezve mérnök lett belőle.
- ²⁰ Nem világos, hogy az interjúalany melyik szavazásra utal. A március 17-ei, össz-szövetségi referendum hivatalos adatait a 2. számú jegyzetben közöltem. Ugyanezen a napon, a lettországi köztársasági vezetés által nem támogatott, de a hadsereg alakulatainál és az állami intézményekben Moszkva által megszervezett voksoláson, Lettorszában 670 828 polgár került fel a névjegyzékre. Közülük 436 783 fő (65,1%) jelent meg. Összehasonlításként: március 3-án ez a szám 1 666 128 fő volt – 415 147 fő (95,1%) szavazatot igennel, 18 015 fő (4,1%) nemmel. A különbséget az érvénytelen voksokból adódik.

- ²¹ Vö.: 12. jegyzet
- ²² Az 1991. január 11–13. közötti vilniusi tömegmegmozdulásokra történik az utalás, amelyek szervezésében a Lengyelországból átdobott, litván származású, amerikai állampolgárságú Andrius Linas Kazimieras Eitavicius, az USA hadseregének századosa vett részt, aki ezt megelőzően Afganisztánban a mudzsahedin csoportokat készítette fel a partizánharcra. Vilniusban a katonaságot is bevetették a tömeg ellen, míg az ugyanebben az időszakban zajlott, hasonló rigai zendülés felszámolására a belügyi alakulatokat mozgósították.
- ²³ OMON – az oroszországi belügyminisztérium különleges rendeltetésű mobil rendőri egysége, amit 1988-ban, még a Szovjetunióban hoztak létre. (Oroszul: Отряд мобильный особого назначения [ОМОН])
- ²⁴ „Гекачеписzteк” (orosz: Гэкачеписты) – Utalás a (ГКЧП – GKCSZ) betűszóból képzett címmel megjelent, Makszim Artyemjev által szerkesztett könyvre, ami azoknak a személyeknek az életrajzát tartalmazza, akik „örökre beírták nevüket a Szovjetunió történelmébe” a Rendkívüli Helyzetek Állami Bizottságának (oroszul: Государственный комитет по чрезвычайному положению) tagjaként.

(Fordította: Kabai Domokos Lajos)

Eredeti megjelenés: *Lenta.ru* («Лента.ру»), 2021. 03. 21. https://lenta.ru/articles/2021/03/17/referendum/?utm_source=smi2&utm_medium=exchange&es=smi2